

ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ БОРИСА ГРІНЧЕНКА: ПОГЛЯД СУЧАСНИКІВ

Аналізується ставлення вчених Хв. Вовка, В. П. Горленка, А. Кримського й ін. до етнографічної діяльності Б. Грінченка.

Ключові слова: українська етнографія і фольклор, етнографічні студії, музейна діяльність.

Анализируется отношение ученых Ф. Вовка, В. П. Горленко, А. Крымского и др. к этнографической деятельности Б. Гринченко.

Ключевые слова: украинская этнография и фольклор, этнографические студии, музейная деятельность.

The article analyses F.Vovk, V.P.Horlenko, A.Kryms'kyi and other scientists' points of view upon B.Hrinchenko's ethnographic activities.

Key words: the Ukrainian ethnographics and folklore, ethnographic studies, museum activity.

В інтерв'ю «Біймося провінціалізму!» М. В. Попович, розмірковуючи щодо історії української культури, акцентує увагу на перервності традицій ще від часів Київської Русі: «І знову все поверталось до першопочатків, до фольклорної основи. З неї знову виростала міська культура, яка знову відходила. Це, безперечно, національна трагедія. Але що залишається робити? Потрібно працювати» [14, с. 76]. Необхідність повернення до першооснов постала перед українською культурою і в часи діяльності Б. Грінченка, не втратила актуальності й нині.

Етнографічну діяльність Бориса Грінченка, знання з українського народознавства високо оцінювали сучасники — Хв. Вовк, В. Горленко, З. Кузеля, А. Кримський, М. Сумцов, І. Липа й ін. М. Сумцов у статті «Діячі слободського фольклору. Борис Грінченко» писав про велике значення «Етнографических материалов», у трьох томах яких — пісні, казки із численними бібліографічними вказівками і примітками до них. Цей збірник має неабияке значення, як і праці П. Чубинського та С. Головацького. У «Спогадах» Хв. Вовка, присвячених П. Чубинському («Украинская жизнь», 1914), простежується тенденція розвитку українських етнографічних досліджень упродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст., у яких він пише про роль і значення Б. Грінченка.

Сучасна дослідниця етнографічної спадщини Б. Грінченка Н. Л. Родіонова в авторефераті наголошує, що «практично у жодній з цих невеликих праць етнографічна діяльність не стала наріжним каменем у творенні образу Б. Грінченка-етнографа» [15, с. 4].

Л. Козар у статті «Лицарі духу» намагається пояснити особливе зацікавлення Б. Грінченка «...українським фольклором як засобом піднесення національного самоусвідомлення» [7, с. 10]. Відтак, обґрунтовує тезу про особливу роль його фольклористичної діяльності, як «справжнього апостола українського націоналізму». Цьому

присвячені й статті «Фольклорна діяльність Б. Грінченка» [9], «У рідному краю живеш як чужий» [8]. У монографії «Борис Грінченко як фольклорист» на протипагу судженням деяких інших учених, що ставили під сумнів оригінальність напрацювань, автора переконливо доводить, що більшість текстів у збірниках не друкувалися, і тому викликали зацікавленість не лише етнографів, а й істориків [6, с. 47].

Родіонова Н. Л. у дисертаційному дослідженні «Етнографічна діяльність Б. Грінченка» розкриває його внесок у розвиток етнографічних студій другої половини XIX — поч. XX ст., аналізує етнографічну діяльність Грінченка на основі не лише наукових праць, а й світоглядних уявлень і художньо-естетичних смаків, виокремлює чинники, що формували його історико-етнографічні погляди [15].

З дитинства Б. Грінченко вивчав український фольклор, цікавився культурою народних звичаїв та обрядовості, довершеністю гармонії української пісні. Пожвавлення культурного життя в Україні на початку 90-х рр. XIX ст. сприяло відродженню фольклористики й етнографії. Заняття етнографією відкривало незвідані й численні пласти народних вірувань, міфологічних уявлень, фольклорних і магичних традицій, ритуалів, обрядів, на основі яких формувався світогляд українців. Тому в центрі етнографічних досліджень Б. Грінченка — саме народний пласт української культури, притаманний людям, які зберегли зв'язок із міфопоетичною, фольклорно-магічною свідомістю. Дослідження фольклору дозволило Б. Грінченку виявити «картину світу» українських селян, з'ясувати їх ставлення до сім'ї, шлюбу, чужинців, персонажів потойбічного світу, сформувати уявлення про український соціум як певну цілісність, відчутти той «ефір культури» з його умонастроями, ментальними настановами, якими жили українці.

Б. Грінченку належить провідна роль у розвитку української фольклористики й етнографії, і тому його долучають до плеяди провідних діячів української фольклористики. Він мав великий авторитет і повагу серед етнографів, про що свідчить золота медаль Російської академії наук за рецензію на працю М. Малинки «Сборник материалов по малоруському фольклору», написану за дорученням академії.

Мета статті — проаналізувати ставлення до етнографічної діяльності Б. Грінченка, Хв. Вовка, А. Кримського, В. П. Горленка й ін. його сучасників.

Слід зазначити, що наукова діяльність у Російській імперії була способом індивідуального протистояння тогочасному соціально-політичному деспотизму і залишалася однією з небагатьох ділянок вільного самовираження творчої особистості. Для Б. Грінченка, крім подібного протистояння, така діяльність поставала ще і як культурницька місія.

Злам традиційної соціальної ієрархії, поступове формування індустріального суспільства спричинили процеси демократизації культури й цивілізації, продукти яких мали можливість споживати

представники непривілейованих груп, що не входили до традиційних еліт. Все це стимулювало розвиток гуманітарних і соціальних наук, сприяло проникненню точної й універсальної мови природничих наук у їх сферу для дослідження і пояснення нових соціокультурних процесів з метою ефективного управління їх перебігом. Становлення вітчизняної етнографії відбувалося завдяки поєднанню формальної і неформальної інституціоналізації в контексті структурних процесів модернізації. Надання переваги самоцінності раціонального знання й універсалізму мови етнографічного аналізу — заслуга Б. Грінченка, і в цьому він став наслідником Хв. Вовка.

Тогочасна наука була покликана задовольняти потреби нового, модерного, динамічного суспільства і потребувала нового типу дослідника — представника середнього прошару населення, котрий би вбачав своє покликання в задоволенні зростаючих потреб достатньо в знанні своєї власної історії та культури. Саме таким дослідником був Б. Грінченко. Крім того, інтелектуальні еліти використовували етнографію для обґрунтування власних національних проєктів, у Західному краї українська інтелігенція активно претендувала на роль суб'єкта, а не пасивного об'єкта лінгвістичного й етнографічного дискурсів.

Одна з форм етнографічної діяльності — організація музеїв і впровадження виставок. Ідеться про ентузіастів-любителів, які не мали спеціальної професійної підготовки. Саме ця діяльність набувала значення дієвого механізму формування світоглядних засад нового класу, який виходить у тогочасній імперії на історичну арену буржуазії і стає новим споживачем культурної продукції. А музеї виконують функцію популяризаторів національної культури, репрезентатив культурних норм і моральних цінностей. Формат виставок демонстрував історичні досягнення суспільства і таким чином окреслював нові ареали формування самосвідомості всередині окремих держав і спільнот.

Хв. Вовк у листі до Б. Грінченка від 19 березня 1900 р. писав, що зрадів, прочитавши в «Кіевской старине», що Грінченко їздив «приймати музей Тарнавського: думав собі, що він у добрих руках буде... На кого ж він тепер зостанеться... нікого немає... Але ж у Чернігові не то, що етнографів, а й істориків здається нікого немає...». Хв. Вовк просить Грінченка здобути Каталог колекцій Тарнавського, «...бо він мені більш ніж потрібний» [12, с. 33].

У цьому ж листі Хв. Вовк висловлює надію, що Грінченко запросять до організації етнографічної виставки і музею до археологічного з'їзду, який мав відбутися в Харкові в 1902 р., і закликає: » Не відмовляйтеся, бо це таке діло, що до його треба всім ставати!...Треба тільки гарненько всім узятися, то можна такий музей спорудити, що ні перед ким не соромно буде. За чехами нам нема чого ганятись, а усе-ж таки треба пригадати собі, який вплив мали їхні етнологічні

вистави на національне відродження і який гарний Музей вийшов з їхньої Виставки 1896 р.» [12, с. 34].

Слід зазначити, що Хв. Вовк належав до вчених із європейським ім'ям, був одним з дописувачів Б. Грінченка, цікавився «українською етнографією», тобто діяльністю у сфері національної свідомості й національного самоствердження.

У 1873–1874 рр. він брав участь у роботі Південно-Західного відділу Імператорського Руського географічного товариства і збирав етнографічні матеріали. У 1876 р. Товариство як потенційний розсадник сепаратизму було закрито, а Хв. Вовка почали переслідувати як діяча українського національного руху. Будучи українським національно мислячим інтелектуалом, Хв. Вовк за час перебування в еміграції став відомим ученим-антропологом і з набутим науковим і символічним доробком повернувся в 1906 р. в Російську імперію. Діяльність не лише Хв. Вовка, а й Б. Грінченка в галузі етнографії є прикладом того, як національно орієнтовані інтелектуали демократичного спрямування використовували мову етнографії як мову націоналізму і протистояння імперії.

Однією з фундаментальних праць в українській етнографії стало тритомне зібрання «Етнографічних матеріалів, зібраних у Чернігівській і сусідні з нею губерніях» (1895, 1897, 1899 рр.) [4], та збірник «Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и прочее» (1900) Б. Грінченка [3].

У перших двох випусках містяться казки, легенди, оповідання, приказки, загадки тощо, а в третьому — пісні. У праці «Из уст народа» — зібрані різні за жанром твори народної прози — численні записи самого Б. Грінченка, його учнів та багатьох інших збирачів.

У статті «До етнографії Чернігівщини» А. Кримський ґрунтовно аналізує етнографічний доробок Грінченка і пише, що ця праця — «найутішніше явище в цій царині» [10, с. 450]. А сам він мав усі підстави, щоб стати гарним етнографом: життя серед народу і знання народного побуту, талант белетриста і блискуче знання української мови, фольклорного доробку своїх попередників і сучасників. А. Кримський наголошує на тому, що «записи свої Б. Грінченко вів здавна і ото свої численні етнографічні записи, роблені, починаючи од 1878 року (на Харківщині попереду), він саме тепер вкупі з записами чернігівськими і видає» [10, с. 448].

Як позитив А. Кримський також відзначає обробку матеріалів, їх старанну систематизацію і вважає, що «цією стороною Грінченків збірник безперечно вищий за усі інші» [10, с. 463].

А в листі до Б. Грінченка від 2.04.1899 р. А. Кримський зазначає: «праця Ваша прекрасна і її залюбки читатимуть не самі-то етнографи, а й звичайнісінькі читачі з поетичним чуттям». Ще в одному листі повідомляє Грінченку: «Чи знаєте, що в «Archiv fur slavische Philologie» була дуже похвальна рецензія на Ваші «Этнографические материалы» (т. ХНІ, 1899, стор. 263-285)? Писав проф. Празького

університету Полівка і вказав, між іншим, на філологічну вагу Вaшого видання» [10, с. 347] (І. Полівка — відомий чеський славіст, представник формально-порівняльної школи, використовував у своїх дослідженнях працю «Из уст народа» Б. Грінченка. — Н. К.).

В. П. Горленко в «Заветах деревни» подає розлогу огляд-рецензію на «Этнографические материалы...» і пише, що в цій книзі стараннями Грінченка зібрані зразки народної творчості, «створені старинним типом сільського життя», які стають історією. Оскільки «настає нова епоха, і життя народу змінюється сильно і у внутрішньому своєму укладі, і в зовнішніх формах... Минула єдність типів, звичаїв, поглядів, те, що можна назвати колективною душею народу, яка вироблялась віками життя в однакових умовах, відходить в минуле» [2, с. 228–229]. І праці Б. Грінченка є пам'ятники цим старим «завітам села», які вже — історія, до котрої можна ставитися спокійно, де все представлено зрозуміло, де життя підбило свої підсумки, а ці збірники — історичні документи, такі ж цінні, як писемні літописи й акти.

У ньому — звичаї, погляди, етика й естетика, його дух, життя. І автор особливо наголошує «на розкритті світу малоросійського села — поле, господарчі роботи. Земля — джерело благополуччя, годувальниця; а особиста праця — єдиний спосіб існування. І з якою повагою ставиться селянин до плодів своєї праці, святого хліба» [2, с. 215]. І стверджує, що давні народні повір'я про злих духів, нечисту силу відьом і відьмаків стали джерелом Гоголівського «Вія», «... з яких велике мистецтво Гоголя створило таку живу й проникливу картину» [2, с. 218–219]. А оповіді на моральні й релігійні теми — одні з найчистіших і найдушевніших витворів народної поезії.

Майже в кожному етнографічному збірнику значне місце посідають фантастичні казки як улюблений вид усної народної словесності. «Потреби відсторонитися хоча б тимчасово буденних турбот і умов дійсності такі сильні в простих людей, що казки свої вони зберігають у пам'яті багатьох поколінь, і вони цікавлять майже однаково і дитину, і дорослого» [2, с. 224–225].

У різних виданнях Хв. Вовк рецензував і популяризував праці Б. Грінченка з етнографії і фольклору, зокрема «Етнографічні матеріали». Так, у французькому виданні надрукована його рецензія на два томи «Етнографічних матеріалів» Б. Грінченка. Учений відзначає багатство українського фольклору, яке ще повністю не вичерпане, а яскравим свідченням цього і є його «Етнографічні матеріали», наголошує на глибині публікації та гарній мові, наявності соціального й філософського змісту в різноманітних прислів'ях, підкреслює багатство матеріалів, представлених у збірнику, і вважає: якщо він буде продовжений, то за чисельністю матеріалів перевершить усіх своїх попередників; надає належне ретельно укладеній бібліографії до кожного розділу книги і наводить цінні й корисні свідчення. Автор, пише Хв. Вовк, проаналізував дуже багато рідкісних джерел, «розсіяних»

у провінційних публікаціях, які нині знайти вже неможливо. Водночас він робить зауваження щодо поліпшення можливості користування збірником, як то: скласти алфавітний покажчик. А свою рецензію завершує словами: «Пан Грінченко вже добре відомий в українській літературі як письменник великого таланту, який добре розуміється на мові і житті народу України, ще, ми сподіваємося, надасть великі послуги етнографії і фольклору своєї країни. Таким чином, ми вітаємо його з таким блискучим дебютом» [18].

Листування між Хв. Вовком і Б. Грінченком засвідчує наявність плідної творчої співпраці двох учених, яскравих представників української інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. Листування розпочинається з 1894 р. Б. Грінченко допомагав у доборі етнографічного матеріалу. У листі від 1 березня 1898 р. Хв. Вовк просить Б. Грінченка підготувати для публікації в VI т. матеріал з українського фольклору — декілька казок, прислів'я, загадки, пісні, які «містяться і по українському і по французькому» [12, с. 20]. І. Б. Грінченко йому допомагає, присилаючи пісні, казки, приказки, загадки, що засвідчує їх творчу співпрацю як рівноправних партнерів, визнання Хв. Вовком наукових досягнень Б. Грінченка.

У листі від 22 березня 1898 р. Хв. Вовк висловлює захоплення стосовно того, що Б. Грінченко, «не ховаючись з своїми українськими спочуттями сміливо і вперто взявся за діло». І безпосередньо виданнями з української етнографії та фольклору «...один, без грошей, без усілякої «посітїон соціале» за 2-3 роки зробив трохи чи не більше як цілі громади за 29 літ, ховаючись з своїм українством трохи не од самих себе...». Він пропонує Б. Грінченку щось «зробити, щоб і нашу Україну представити на Всесвітній виставці, що буде в Парижі у 1900 р.» [12, с. 23].

А про свою роботу над третім томом «Етнографічних матеріалів» Б. Грінченко пише Хв. Вовку, що праця забирає в нього таку кількість часу, «я вже й лаю себе, що розпочав його, а зараз же друга думка: а чи скоро ж набереться пісень ще на том? Отак, як бачите! Про четвертий том (проза) уже думки в голові метушаться, та матеріалу поки мало».

У листі від 9 травня 1899 р. йдеться про третій том «Етнографічних матеріалів». Хв. Вовк пише: «Дуже гарний том. А узагалі нема що й казати, що після Чубинського — це найбільша етнографічна праця, яка у нас є, та до того ще й видана без ніякої допомоги Географічного Товариства і без тих 3 т. крб, що він одібрав щороку своєї експедиції... Нема чого й казати, що його наукова вартість далеко вища ніж у Чубинського, оброблено далеко більш старанно і вміючи» [12, с. 29].

В одному зі своїх листів 1901 р. Б. Грінченко повідомляє Хв. Вовку, що «...лаштую ...новий том етнографії — прозу. Силкуюся виготувати його по змозі швидше, бо мабуть скоро подамся з Чернігова. А се через те, що я вже не служу в земстві і певне не служитиму в Чернігові.

(Мені зроблено велику пакість в земстві, і я мусив покинути службу. Хоча, властиво, я мав її покинути й без того, бо вона мені не давала часу на літературну роботу, але ж люди поспішилися, спасибі їм» [12, с. 31]. Цей лист яскраво засвідчує тяжкі умови, в яких перебував дослідувач, працюючи над своїми етнографічними студіями.

На особливу увагу заслуговує вступна стаття Хв. Вовка «Дешо про теперішній стан і завдання української етнології» до «Матеріалів українсько-руської етнології» [1], у якій він аналізує умови, особливості й етапи становлення цієї науки в країнах Західної Європи і переходить до Російської імперії, де розглядає специфіку українських студій. Так, етнологічні студії в Україні, на думку Хв. Вовка, «повставши як і в інших слов'янських землях разом з розбудженням народної самосвідомості, мусили відповідно політичним і громадським обставинам ділитися між російською і польською науковими літературами, бо ж ми не мали досі ні таких, як інші слов'янські народи, своїх власних наукових інституцій, ні деколи навіть видавати наукові речі в нашій рідній мові» [1, с. 22]. Хоча етнографічні студії поступово розширилися і досягли достатньо високого рівня, але Хв. Вовк висловлює свою думку щодо приводу професіоналізму етнографів. Він пише: спочатку вважалося, що для зібрання такого матеріалу, особливо «з народних уст», потрібно «тільки совісної праці і не вимагає від збирачів особливого підготовлювання». Учений критикує навіть програми Чубинського і Київського Географічного Товариства з огляду на загальний характер багатьох положень на кшталт того, що «малороси взагалі красиві» і що в Ущицькому повіті «про св. Духа народ має правильне поняття» [1, с. 22–23].

Стосовно стану «антропологічних студій на Україні, то, — на думку Хв. Вовка, — вони потребують широких і дуже систематичних дослідів, котрі будуть можливі лише тоді, як по наших університетах заснують дотичні лабораторії і коли за це візьмуться наші численні земляки...». Він наголошує також на необхідності розробки і дотримання єдиної наукової методи і відповідної програми.

Хв. Вовк вважає, що в етнографії важливо відрізнити фольклор чи усну народну словесність від «настоячої» етнографії. Серед зразкових «по науковій вазі», крім збірок В. Антоновича і М. Драгоманова, приказок М. Номиса та багатьох інших дослідників українського фольклору, Хв. Вовк називає і нові збірки Б. Грінченка.

Стосовно етнографії в справжньому розумінні цієї науки, то «у порівнянні з фольклором, вона у нас, за деякими виїмками, ледве тільки починається». Так, в Україні «немає ні історично-археологічного музею, ні хоч трохи докладного історично-побутового опису нашого народу. Окрім кількох пам'яток історичної доби у Церковно-археологічному Музеї Київської Академії. Одна однісінька досить велика і систематична колекція наших історичних пам'яток д. В. В. Тарнавського зостається й досі приватною і ще й як слід не описана й не видана» [1, с. 26].

Не маючи понині жодного «навіть невеличкого українського народописного (історично-побутові обставини народу) музею, не маємо й докладної етнографічної літератури з цього напрямку. Так із семи томів Чубинського на народний побут припадає аж 74 сторінки...».

Хв. Вовк закликає плідно продовжувати працю попередників, оскільки вона здатна «вдовольнити потребу» у формуванні національної самосвідомості українського народу. Водночас він підкреслює, що «ми бажаємо разом з тим пристати з нашими національними матеріалами до великого західно європейського або краще всесвітнього руху наукового народознавства і користуючись здобутками старішої від нас західної науки, вживати її методів і йти пробитими нею шляхами до розв'язання своїх національно-культурних завдань. Не будучи господарем у своїй власній хаті, наш український народ, як ми казали вже, не мав досі ні своєї наукової літератури, ні своїх власних наукових інституцій, і наші праці, як і наші робітники на етнографічному полі мусіли шукати притулку то в московській, то у польській, то по інших слов'янських і позаслов'янських літературах» [1, с. 30].

І в кінці вступу Хв. Вовк підсумовує, що саме завдяки «етнографічним дослідженням Б. Грінченка пощастило залишити українську етнографію «хоч трохи у кращому стані, аніж вона була до цього, зробити крок на зустріч антропології» [1, с. 31].

Таким чином, Б. Грінченко пройшов шлях від етнографа-аматора до етнографа-професіонала, досягнення якого в цій царині наукового знання визнавали українські вчені Хв. Вовк, А. Кримський, В. П. Головацький, М. Сумцов і такі європейські вчені та письменники, як І. Полівка, Ф. Главачек, Я. Карлович, Д. Оскар, Ф. Ржегорж. Він одним з перших почав використовувати метод історико-порівняльного аналізу в етнографічних дослідженнях. Зауважимо, що В. П. Горленко у своєму нарисі критикує порівняльний метод, стверджуючи, що «панове фольклористи перетворили свої праці... в наукову гімнастику, яка чужа духовній сутності предмета», в їх працях немає живих явищ і людей. Вони звели предмет до статистики і генеалогії, а в народній творчості так багато психології, на яку вони не зважають узагалі [2, с. 213]. Але той же В. П. Горленко дуже високо поціновує роботу Б. Грінченка, оскільки останній зміг уникнути цих недоліків, що беззаперечно свідчить про його талант як дослідника кінця XIX — початку XX ст.

Таким чином, етнографічні студії посідали одне із чільних місць у науковій та творчій діяльності Б. Грінченка. Запис і подальша обробка етнографічних матеріалів допомагали глибше осягнути світоглядні уявлення українського народу, його повсякденне життя в усій різноманітності, виявити особливості духовної культури та відобразити їх у художній творчості. Усе це давало йому багатий матеріал для складання «Словаря української мови».

Список літератури

1. Вовк Хв. [Де-що про теперішній стан і завдання української етнології] // Матеріали українсько-руської етнології / за ред. Хв. Вовка; Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Етнографічна комісія. — Львів, 1899. — С. 17–31. — Збережено правопис оригіналу.
2. Горленко В. П. Южнорусские очерки и портреты / В. П. Горленко. — К. : Типография Г.Л.Фронцкевича, 1898. — 229 с.
3. Гринченко Б. Из уст народа: Малорусские рассказы, сказки и проч. / Б. Гринченко. — Чернигов, 1900. — VII+488 с. — Приложение к №XII «Земского сборника» 1900 г.
4. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Чернигов. — Вып.1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч.- 1895.- IV+ 308 с; Вып.2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч.- 1897.-II+390 с; Вып. 3: Песни. — 1899. — XXXII+765 с.
5. Козар Л. П. Борис Гринченко як фольклорист : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Лідія Петрівна Козар. — К.,1997. — 24 с.
6. Козар Л. П. Борис Гринченко як фольклорист / Л. П. Козар; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України. — К. : ППК ДСЗУ, 2005. — 148 с.
7. Козар Л. «Лицарі духу».Фольклористична діяльність Бориса Гринченка в оцінці І. Франка / Л. Козар // Слово і час. — 2009. — №9. — С.10–13.
8. Козар Л. П. У рідному краю живеш як чужий / Л. П. Козар // Українська мова і література. — 2004. — №20. — С.36-40.
9. Козар Л. П. Фольклорна діяльність Б. Гринченка // Народна творчість і етнографія. — 1996. — № 2–3. — С. 34–40.
10. Кримський А. До етнографії Чернігівщини // А. Кримський Твори: в 5 т. — К.,1973. — Т.3: Мовознавство, фольклористика. — С. 448-465.
11. Липа І. ЕССЕ НОМО : (Пам'яті Бориса Гринченка) / Іван Липа // Українська хата. — 1910. — № 5. — С. 312–318.
12. Листування: Б.Гринченко — Ф.Вовк / Вступ. та коментарі В.Наулка, Н. Карповець та Н.Зіневич. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 2001. — 52 с.
13. Нагірняк О. Р. Нариси з історії українознавства в Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. — 1917 р.) / Нагірняк Остап. — К. : П.П. Сергійчук М.І., 2007. — 651 с.
14. Попович М. Біймося провінціалізму // Київ. — 1989. — №8. — С.73–76.
15. Родіонова Н. Л. Етнографічна діяльність Бориса Гринченка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Родіонова Наталія Леонідівна. — К., 2007. — 24 с.
16. Сумцов М. Ф. Слобожане: історично — Етнографічна Розвідка / М.Ф.Сумцов. — Х. : Вид-во «Союз» Кредитового Союзу Кооперативів, 1918. — 158 с. — (Культурно-Історична Бібліотека під ред. Проф. Д. І. Багалія). — Збережено правопис оригіналу.
17. Сумцов М. Ф. Діячі українського фольклору / М. Ф. Сумцов. — Х. : Друкарня «Печатне Діло», 1910. — 41 с.
18. Volkov Tn. B. - D. Hrintchenko, Etnografitcheskies materialy, etc.(Materaux ethnographiques recueillis dans le gouv. De Tchernyuhov tt ses limitrophes), 2 vol. Tchernyuhov, 1895-1896 // Revue des traditins populaires. 1886-1919. - P.123-124.- Режим доступу: ftp://ftp.bnf.fr/583/№5833002 PDF 1-1.pdf — назва з екрана.